

О. В. Ясь, Ю. І. Ковалів, О. В. Ясь

Мемуари

МЕМУАРИ (франц. *mémoires*, від лат. *memoria* – пам'ять) – систематичні чи фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем, що, зазвичай, супроводжуються їхньою хронологічною фіксацією; літературний твір у формі спогадів про минувшину; застаріла назва наукових праць чи записок ученого товариства; різновид письмових історичних джерел особового походження (див. Мемуаристика). У типо-видовому плані немає чітких критеріїв, які виокремлюють М. з-поміж ін. джерел особового походження. До М. традиційно відносять записки, записники, діаріуші, автобіографії, подорожні нотатки, криптомемуари (уривки зі споминів в ін. джерелах), чернетк. нотки, стеногр. й літ. записи, спогади-анкети, а також, певною мірою, мемуарну та автобіогр. белетристику – романи-щоденники, автобіогр. твори, родинні хроніки тощо. Деякі вчені відносять до М. і приват. епістолярій (див. Епістолярна література). Однак дискусії стосовно належності певних джерел (автобіографій, щоденників, подорож. описів та ін.) до М. тривають у істор. науці донині. Більшість дослідників вважає, що перші твори типу М. з'явилися в античні часи. Класичні взірці – «*Anabasis*» («Анабасис») Ксенофонта і «*Commentarii de Bello Gallico*» («Записки про Галльську війну») Юлія Цезаря. Також існують припущення про їхнє зародження ще у Стародав. Єгипті та державах Стародав. Сходу. Формування М. як літ. жанру пов'язане зі зростаючою самосвідомістю істор. людини та її спробами осягнути своє місце в часі й просторі. Цей процес розгортався зі становленням індивідуальності в культурі, котра прагнула висловити своє «Я», організувати простір особистого досвіду та подати власну візію як безпосеред., так і супут., сторон. щодо автора М. подій. До таких творів належить автобіогр. «*Historia Calamitatum*» («Історія моїх поневірянь», бл. 1136) франц. богослова П. Абеляра. Мемуарна практика у більш-менш відрефлектов. вигляді сформувалася у добу Відродження, але широкого поширення М.

набули наприкінці пізнього Середньовіччя – на поч. ранньомодер. часів. У Європі одним із перших творів, які відносять до М., вважають «Memoires» («Спогади») франц. дипломата та хроніста Ф. де Комміна (1447–1511), уперше опубл. 1524. Ін. класич. взірць – автобіографія італ. скульптора та ювеліра Б. Челліні «La Vita» («Життя»), написана 1558–66 (опубл. 1728). На укр. землях твори з елементами М. відомі з середньовіч. часів і ранньомодер. доби. Первісно вони представлені у вигляді окремих складових М., генетично пов'язаних з усними переказами, легендами, думами, літописами (переказ подій на основі влас. спогадів, автобіогр. відомості та ін.). Серед найдавніших – спогад Нестора про перенесення мощей засн. Києво-Печер. лаври св. Феодосія Печерського, відомий з «Повісті минулих літ» під 1091; опис подорожі в Палестину бл. 1106–08 ігумена Даниїла; автобіографія князя Володимира Мономаха, подана в остан. частині його «Повчання дітям», вміщеного у Лаврентіїв. літописі. Зазвичай, у М. часів пізнього Середньовіччя та ранньомодер. доби репрезентов. досить типовий набір сюжетів. Насамперед, це подорожні записки різноманіт. осіб (церк. ієрархів, дипломатів, військовиків), які мандрували в дипломат., церк., торг., госп. та ін. справах. Напр., записки бургунд. лицаря й дипломата Г. де Ланнуа про подорож 1421 Україною, Молдовою та Кримом, зокрема відвідини ним м. Кафа (нині Феодосія, АР Крим), надрук. у зб. «Записки Одесского общества истории и древностей» (1853, т. 3); подорож. опис сирій. архідиякона Павла Халєбського мандрівки свого батька – антиохій. патріарха Макарія III до Молдови, Валахії, України та Росії 1653–56 (опубл. у зб. «Чтения въ императорскомъ обществѣ истории и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ», 1875, кн. 4; 1876, кн. 1). Вагоме місце серед тогочас. М. посідають записки про воєнні події чи пригоди. При цьому особл. цінність становлять спогади осіб, які були безпосеред. очевидцями воєн. подій, але не брали участі у військ. діях, напр., мемуарна хроніка рабина Натана Ганновера – «Богданъ Хмѣльницкій. Лѣтопись еврея-современника о событияхъ 1648–1652 гг. въ Малороссіи» (О., 1878), спогади дочки коменданта м. Умань (нині Черкас. обл.) В. Кребс про події 1768 – «Уманская резня» (К., 1879). Цікаву інформацію, іноді з перших рук, містять М. про локал. чи місц. події, пов'язані з пошестями, стихій. лихами, будівництвом громад. та культових споруд, госп. й торг. практиками, реліг. обрядами, правн. актами тощо. Певні трансформації М. відбулися у 18 ст. У цей період простежуються перші спроби авторефлексії мемуаристів щодо себе та свого твору, насамперед вирізнення особистої рецепції з боку автора-мемуариста, спроби досягнути своє місце серед описуваних подій та явищ, запропонувати певну візію або тлумачення минувшини. У 2-й пол. 18 – на поч. 19 ст. сформувалися жанр. та видові особливості М., які традиційно пов'язують із сентименталізмом і романтизмом у європ. культурі. При цьому культивують особисті переживання, експресію, психологізм, екзотизм, ідеаліст.-суб'єктивне освоєння та зображення довкілля. Відомі європ. письменники й митці не тільки самі вели щоденники, але й досить часто нав'язували цю практику своїм уявним літ. героям. Найпростіший різновид М. – щоденник, у якому викладено події особистого життя на певному сусп. тлі або в контексті відповід. соціокультур. передумов. Його прикмет.

особливостями, здебільшого, є відсутність заг. перспективи і синхронність записів описуваних подій. Відтак домінують фрагментарні нотатки, об'єднані мемуаристом через власне світосприйняття та погляди. Щоденники досить широко представлені серед укр. М. від 18 ст., хоча траплялися і раніше. Так, добре відомі щоденники ген. хорунжого М. Ханенка («Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ», Москва, 1858, кн. 1), ген. підскарбія Я. Марковича (Москва, 1859, т. 1–2; К., 1893–97, т. 1–3; т. 4 – «Жерела до історії України-Руси», Л., 1913, т. 22), лубен. полковника, сина гетьмана Д. Апостола – П. Апостола («КС», 1894, № 11; 1895, № 7/8) та ін. Щоденники класифікують за обсягом, систематичністю та регулярністю записів, а також за масштабом охоплених подій (виокремлюють особисті, ділові, подорожні тощо). Крім того, розрізняють т. зв. підроблені або стилізов. М. (щоденники). Публікація 1983 у ж. «Stern» (ФРН) підроб. щоденників А. Гітлера спричинила публіч. скандал і судовий процес. Особл. місце посідають щоденники, представлені як результат худож. вимислу мемуариста (належать до белетризов. прози). Переважна більшість відомих щоденників написана у 19–20 ст. і висвітлює повсякденні, літ. та сусп. практики з обсягу європ. культури. Визнач. пам'ятками сусп. думки та істор. джерелами 20 ст. є щоденники В. Винниченка, О. Довженка, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, Остапа Вишні, В. Стуса, П. Тичини, В. Симоненка, У. Самчука та ін. Власне спогади (мемуарна оповідь) належать до творів зі складнішою структурою, ніж щоденники, оскільки містять широку ретроспективу, охоплюють значні просторово-часові межі, вирізняються осмисленими селектив. принципами добору фактографії, складною композицією, інколи спираються на певні аксіол. (ціннісні) приписи, своєрідну систему аргументації, певне коло джерел та автор. концепцію. Категорія мемуаристів, яким властиві такі мемуарні практики, виокремилася з-поміж широкого загалу сучасників підвищеним усвідомленням влас. Его та загостреною рецепцією дійсності. Поява цього типу мемуариста пов'язана з переформатуванням вертикал. соц. структури низки країн Європи 18–19 ст., переходом від традиц. станової ієрархії до громадянського суспільства нац. держави. Відтак до кола традиц. авторів М. (урядовці, дипломати, військовики, реліг. діячі, письменники, митці та ін.) долучилися представники різних станів, прошарків, верств та груп (службовці, чиновники, науковці, інтелігенція та ін.). До таких М. належать спогади Д. Дорошенка, П. Скоропадського, П. Шелеста та ін. Важливий різновид М. – автобіографія. Первісно вона призначалася для довір. фіксації й передачі інформації в руслі родин. історії (від батьків до дітей), згодом набула специфіч. функцій: виклад твор. і життєвого шляху, осн. кар'єр. здобутків, фахових досягнень, уряд. нагород тощо. Водночас автобіографія науковця, митця, письменника містить унікал. інформацію про творчість, мотиви, прагнення, інтелектуал. атмосферу, культурне середовище праці. У такому контексті значну цінність становлять автобіографії відомих укр. істориків В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Костомарова, М. Максимовича та ін. У 20 ст. автобіографія стала обо- в'язк. складовою служб. практик, що визначили однотипність її походження, універсальність форми та способу репрезентації інформації, утилітарність призначення. В УРСР побували

автобіографії-анкети, написані для енциклопед. і довідк. видань, за опитувал. листами різноманіт. форумів (парт. з'їздів тощо). Ці риси дають підстави деяким дослідникам розглядати служб. автобіографії як різновид масових джерел. Специфіч. різновидом М. є літ. запис – фіксація та виклад спец. особою-фахівцем (письменником, журналістом, митцем, пом. або тех. працівником адм. апарату та ін.) спогадів конкрет. особи, яка була очевидцем або учасником певних подій. Своєрід. прообраз такого різновиду М. в укр. мемуаристиці 19 ст. – «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа» (О., 1842; Дн., 1991), записане ін. особою. Іноді літ. запис стає колектив. продуктом творчості кількох осіб: мемуариста та фахівця, який опрацьовує робочі матеріали, чернетк. варіанти тексту і навіть допомагає згадувати певні епізоди минувшини. Багато рад. М., насамперед воєн. і партизан., репрезентов. саме у вигляді літ. запису. Напр., відомі спогади партизан. командира С. Ковпака «От Путивля до Карпат» (Москва, 1945; К., 1979) записані й оброблені письменником Є. Герасимовим. За масштабом і хронол.-простор. межами описуваних подій розрізняють М., присвяч. певній події або істор. особистості, конкрет. періодові життя мемуариста або істор. етапу, системат. викладу подій і фактів упродовж усього життя автора. Крім того, виокремлюють класичні М., що мають усі ознаки відповід. жанру; звич. темат. формал. записи; сюжетні, чернетк. або подорожні нотатки; спогади, що ґрунтуються на анкет. опитуванні, викладені за розповіддю ін. автора, підготовлені до публікації після смерті рідними та близькими мемуариста; «дит. спогади», які з'явилися на пострад. просторі у 1980–90-х рр. тощо. Чільне місце посідають М., що висвітлюють знакові події минувшини в послідов. викладі чи еволюц. цілісності (т. зв. сучасні історії). У 20 ст. пластичність та динамічність жанру М. виявилися в появі та побутуванні низки їхніх специфіч. різновидів і форм: «міні-спомини» – стислі М. на одну газетну колонку, признач. для період. преси; «нова таборова проза» – художні чи белетризов. М., присвяч. в'язнич. або таборовому життю й побуту; усні розповіді; «спогади-інтер-в'ю», записані на різних електрон. носіях інформації та ін. Різновид «міні-споминів» досить широко представлений в укр. періодиці 20 ст. Низку таких М. вміщено на сторінках г. «Краківські вісті», напр., «Перші виклади проф. М. Грушевського у Львові» І. Раковського (1945, 11 лютого). М. класифікують також за етнонац. приналежністю. Як приклад – М. українців і М. іноземців про Україну. Відповідно до різних сфер соц. буття виокремлюють суспільно-політ., громад.-культурні, дипломат., побут., військ., подорожні, авантюрно-пригодн., мист., літ., театр., еміграц., приватні та ін. різновиди М. Не менш важливими, змістовними й цікавими є М. з викладом повсякден. подробиць життя пересіч. людини, її вражень та спостережень жажливих і перелом. подій. Низку таких споминів надрук. в укр. еміграц. часописах, приміром, на сторінках ж. «Визвольний шлях» (1948, № 10) під крипт. О. С. вміщено уривок із М. з назвою «Я бачив пекло» про голодомор 1933 на Харківщині. Усвідомлення неповтор. цінності, яку становлять щоденник. або мемуарні записи, призвело до своєрід. культур. рухів у сучас. світі за збереження щоденників приват. осіб: «Народний архів» (РФ),

«Асоціація на захист автобіографії й автобіографічної спадщини» (Франція) та ін. Спроби системат. збереження й вид. регіон.-мемуар. спадщини, переважно із Зх. України, здійснювали у діаспорі, зокрема у серії «Український архів» НТШ опубл. томи, присвяч. Юхнівщині (1960), Збаражчині (1965), Тереховлянщині (1968), Бережанщині, Тернопільщині (обидва – 1970), Бучаччині (1972), Дрогобиччині (1973, 1978), Чортків. окрузі (1974), Станіславщині (1975), Городенщині (1978), Стрийщині (1980) та ін. регіонам. На поч. 21 ст. визнач. явищем масової культури стали віртуал. щоденники on-line у мережі Інтернет – т. зв. блоги (англ. blog – мережевий журнал чи щоденник подій), що надають можливість інтерактив. спілкування з широкою аудиторією, коментування викладених подій звич. читачами. За різними підрахунками, кількість укр. блогів чи електрон. щоденників становить від 30-ти до 100 тис., проте автори більшої частини блогів здебільшого припиняють їх вести після 3–4-х місяців. Лейтмотивом, яким, зазвичай, керуються автори М., є намір зафіксувати для нащадків свою участь в істор. подіях, осмислити власне місце та роль, що найповніше виявляється на схилі життя тієї чи ін. особистості. Однак нині побутують й ін., відмінні від традиц. міркувань, мотиви, скеров. на задоволення потреби у саморепрезентації особистості та продукуванні скандал. чи сенсац. інформ. приводів. М. вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язане з особою мемуариста, а також містять унікал. інтимні та приватні відомості, які мають важливе значення для біоісторіогр., персонол. студій, просопогр. досліджень. Водночас М. як вид письм. джерел потребують ретел. джерелозн. критики (встановлення рівня достовірності інформації, повноти змісту, виокремлення автор. стереотипів та ін.), а також археогр. опрацювання, текстол. й семантич. аналізу. У сучас. соціогуманітаристиці М. дедалі частіше розглядають як еґо-документи чи еґо-тексти, котрі дозволяють представити минувшину в антропол. сенсі – акцентувати увагу не на викладі й описі подій, а на психол., культур., інтелектуал. та ін. станах, які переживала особа мемуариста. Комплексне вивчення М. здійснюють у межах спец. істор. дисципліни – мемуаристики.

Визначал. ознаками М. як літ. жанру є суб'єктивне поцінування автором відтворюваних істор. реалій із вибірк. залученням необхід. документів, неповнота інформації, іноді її однобічне подання. Істор. достовірність часто поєднують з худож. домислом, фактографічність, подієвість може бути штучною, приховувати подвій. погляд письменника, який свідомо чи несвідомо залежить від влас. або корпоратив. інтересів. Іноді особа автора в центрі оповіді, іноді – усунута на маргінеси тексту. Особливості цього жанру можуть використовувати для містифікацій. М. поділяють на об'єктні (спрямов. на довкілля, екстравертивні) й суб'єктні (інтровертивні), синтетичні, в яких поєднано обидві тенденції. Найпоширеніша форма М. – листи (епістолярна спадщина Лесі Українки, М. Хвильового, М. Рильського, Олександра Олеся, О. Ольжича та ін.), в яких адресант розмірковує над подіями сучасності; щоденники, в яких поточні факти зафіксов. у хронол. порядку, їм дають особистісну оцінку, часто не признач. для розголосу; записники (зокрема

С. Васильченка, В. Чередниченко), що були сукупністю принагід. нотаток. Складнішою жанр. формою вважають літ. портрет, в якому відтворюють не так біографію певного героя, як особл. події та риси, характерні для зображуваної постаті: «Письменники зблизька» (1958, кн. 1; 1959, кн. 2; 1964, кн. 3), «Непередбачені зустрічі» (1969; усі – Львів) М. Рудницького, «Київські зустрічі» (1963) Є. Кротевича, «На Калиновім мості: повість минулих літ» (1965) П. Панча, «Червоний Парнас» (1972) В. Минка, «Думи і спогади» (1982; усі – Київ) М. Бажана тощо. Близькими до М. є есе Є. Маланюка, Ю. Шевельова, У. Самчука та ін. Кожна думка письменника може розкрити його естет. уподобання, особливості світогляду, літ. та життєвий контекст творів, тому М. важливі не лише для текстологів, а й для літературознавців, читачів-нефахівців. Історію цього жанру в укр. письменстві започатк. у добу Київ. Русі, літописів, «Книги шляхів і ловів» князя Володимира Мономаха, прочан. літ-ри; з'являлися М. і в період бароко. Важливі донині спогади І. Вернета про Г. Сковороду, М. Щепкіна про І. Котляревського тощо. Т. Шевченко («Журналъ») започаткував новий етап розвитку укр. М. Популяр. також були спогади Я. Полонського, М. Костомарова, М. Новицького, І. Тургенєва, Л. Жемчужникова, О. Лазаревського про Т. Шевченка, надрук. у колектив. зб. «Спогади про Шевченка» (1958), «Спогади про Тараса Шевченка» (1982; обидва – Київ). Поміт. внесок у розвиток нац. М. зробили М. Драгоманов («Австро-руські спомини», Л., 1892), Х. Алчевська («Передуманное и пережитое», Москва, 1912), О. Барвінський («Спомини з мого життя», ч. 1–2, Л., 1912–13), С. Русова («Мої спомини» // «За сто літ», 1928, кн. 2, 3), М. Білинський («З минулого пережитого. 1870–1888» // «Україна», 1928, кн. 2), М. Мочульський («З останніх десятиліть життя Івана Франка. 1896–1916. Спогади і причинки» // «За сто літ», 1928, кн. 3). Постать І. Франка стала однією з центр. в укр. мемуаристиці 20 ст., про що свідчать зб. «І. Франко у спогадах сучасників» (Л., 1972), «Спогади про Івана Франка» (К., 1981). Цінними є й опубл. спогади про Лесю Українку, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, В. Стефаніка та ін. На поч. 20 ст. набули поширення автобіогр. записки на зразок: Д. Маркович «З давно минулого. Спогади судового слідчого» // «По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади» (К., 1991), М. Левицький «Спогади лікаря» (не опубл.); стали актуал. матеріали, присвяч. Визв. змаганням 1917–21: М. Лозинський «Галичина в рр. 1918–1920» (Відень, 1922; Нью-Йорк, 1970), А. Чайковський «Чорні рядки» (Л., 1930) та ін. Тоді ж з'явилися М.-мініатюри, часто подібні до новел, серед них – «З літ дитинства» (К., 1919) А. Заливчого, «В бур'янах» (Торонто, 1925; Х.; К., 1931) Мирослава Ірчана, «З минулого» («Червоний шлях», 1926, № 10) В. Сосюри. Укр. літературу поповнили М. репрес. рад. владою письменників Б. Антоненка-Давидовича, Н. Суровцової-Олицької, О. Коржа, І. Сенченка, Л. Крушельницької, Г. Снегірьова та ін. Про них згадували їхні сучасники: «Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників» (Балтимор; Торонто), П. Дорошко «Від зорі до зорі», С. Журахович «Пам'яті пекучий біль: з пережитого» (усі – 1987), С. Голованівський «Меморіал» (1988; усі – Київ). Поневіряння в еміграції змальовують твори Анатолія Гака «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку» (Новий Ульм, 1973), Д. Нитченка «Від Зінькова до Мельбурну: Із хроніки мого життя» (Мельбурн, 1990) та ін. Серед

різновидів М. – «Спогади про Михайла Драгоманова» (К., 1926) Олени Пчілки, «Спогади про неокласиків» (Мюнхен, 1947) Юрія Клена, «П'ять по дванадцятій» (Буенос-Айрес, 1954), «На білому коні» (1972), «Плянета Ді-Пі» (1979), «На коні вороному» (1990; усі – Вінніпер) У. Самчука, «Роман пам'яті» (К., 1970) Тереня Масенка, «Коріння. Спогади про автора роману "Вир" Григорія Михайловича Тютюнника» («Вибрані твори», К., 1981) Гр. Тютюнника, «Розмови по дорозі до себе. Фрагменти спогадів та інше» (Мюнхен, 1985; К., 1994) І. Кошелівця, «Дороги моїх днів» («Дзвін», 1990, № 1) В. Поліщука, «Повість мого життя» («Україна. Наука і культура», 1991, вип. 25) З. Тулуб, «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок» (1994) В. Дрозда, «Визначні, відомі й "та інші...": Спогади, есеї, нариси» (2002), «Ламані-переламані і ...щасливі: Спогади, есеї, нариси» (2005) В. П'янова, «Спомини в біографії» (2003; усі – Київ) Б. Бойчука, «З матір'ю на самоті» (К., 2005) М. Сомы, «Щоденники. 1940–1980» (П., 2006) Олекси Ізарського, «МУР і я в МУРі. Сторінки зі спогадів...» («Вибрані праці», кн. 2, К., 2008) Ю. Шевельова.

Рекомендована література

1. Пекарский П. Русские мемуары XVIII в. // Современник. 1855. № 4–5, 8;
2. Мемуары относящиеся къ истории Южной Руси. К., 1890. Т. 1;
3. 1896. Т. 2;
4. Чечулин Н. Д. Мемуары, ихъ значеніе и мѣсто въ ряду историческихъ источниковъ. С.-Петербургъ, 1891;
5. Минцловъ С. Р. Обзоръ записокъ, дневниковъ, воспоминаній, писемъ и путешествій, относящихся къ истории Россіи и напечатанныхъ на русскомъ языкѣ. Вып. 1–5. Новгород, 1911–12;
6. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 р.: Бібліографічний реєстр // Стара Україна. Л., 1924. Кн. 9/10;
7. E. Maliszewski. Bibliografja pamiętników polskich i Polski dotyczących: Druki i rękopisy. Warszawa, 1928;
8. Войны русского народа 1558–1878 гг.: Библиогр. указ. воспоминаний, дневников и писем, вышедших до 1917 на рус. языке. Москва, 1942;
9. История советского общества в воспоминаниях современников, 1917–1957: Аннотиров. указ. мемуар. лит-ры. Москва, 1958. Ч. 1;
10. 1961. Ч. 2;
11. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учеб. пособ. Москва, 1959;
12. Чайковський І. Наша мемуаристика. Мюнхен, 1966;
13. Санцевич А. В. Спогади як джерело з історії Української РСР (1946–1971 рр.) // Арх. України. 1972. № 1;
14. Воспоминания и дневники XVIII–XX вв.: Указ. рукописей. Москва, 1976;
15. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Аннотиров. указ. книг и публикаций в журналах. Т. 1–5. Москва, 1976–89;

16. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). Дн., 1981;
17. Його ж. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Ч. 1. Дн., 1985;
18. Дашкевич Я. Р. Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників // Тези доп. 4-ї Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. (4 верес. 1986). В., 1986;
19. Його ж. Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Тези доп. наук. конф. «Нар. герой Устим Кармалюк» (до 200-річчя від дня народж). Кам'янець-Подільський, 1987;
20. Советское общество в воспоминаниях и дневниках: Аннотиров. библиогр. указ. Т. 1. Москва, 1987;
21. Степанков В. С. Мемуари про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. // Укр. археографія: сучас. стан та перспективи розвитку. К., 1988;
22. Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го ст. Нью-Йорк, 1989;
23. R. Langford, R. West-Pavlov. Marginal voices, marginal forms: diaries in European literature and history. Amsterdam; Atlanta, 1999;
24. Михеев М. Ю. Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX). Москва, 2007;
25. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації // Укр. біографістика. 2016. Вип. 13.

Бібліографічний опис:

Мемуари / О. В. Ясь, Ю. І. Ковалів, О. В. Ясь // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-65568>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).